

Турсуналиева М. Т., Кендирбаева С.К.

**АРКЫТ АЙЫЛЫНЫН ТЕГЕРЕГИНДЕ УЯЛАГАН КЭЭ БИР
КАНАТТУУЛАРДЫН БИОЛОГИЯСЫ**

M.T. Tursunaliyeva, S.K. Kendirbaeva

**BIOLOGY OF SOME NESTING BIRDS COMMON IN THE VICINITY
OF THE VILLAGE ARKYT**

УДК: 598.2:061.62(04)

Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу 1959-жылы уюшулган жана Чаткал кырка тоолорунун тундук-чыгыш капталында салыштырмалуу анча чоң эмес тоо ойдуңун ээлеп жатат. Тундуктөн, чыгыштан жана батыштан биосфералык корук Чаткал тоо кыркалары менен биригип турат, ал эми түштүк жагынан Фергана өрөөнүнө уланып жатат. Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу Жалал-Абад облусунун Аксы районунда жайгашкан. Аркыт айылы - биосфералык коруктун территориясында жайгашкан жана кордуктун негизги экосистемаларына антропогендик жактан күчтүү таасир берип турат.

Sary Chelek Biosphere Reserve established in 1959 and occupies a relatively small mountain valley in the northeastern slope of the Chatkal range. From the north, east and west Reserve limited Chatkal ridge, and to the south adjacent to the Ferghana Valley and is in the Aksy district of Jalal- Abad Arkyt village located inside the reserve and provide basic human pressure on the ecosystem of the reserve

Киришүү

Табигый жаратылышы кооз, ар түркүн мөмө жемиштерге бай Сары-Челек коругу чындыгында жердин соорусу. Ал деңиз деңгээлинен 1850 метр бийиктиктен орун алып узундугу сегиз чакырым, ал эми туурасы бир чакырым болуп көк кашка тунук суусу күнгө чагылышып, көргөндүн сугун артгырып созулуп жатат. Сары-Челек аскалуу тоолору мөмө-жемиштүү жаңгак токойлорун, жылгалардан агып түшкөн мөлтүр кашка сууларды, көгөрүп жаткан кичине көлдөрдү ичине камтып, таң калаарлык табигый экосистеманы түзүп турат. Корукка алынган аймактар жаратылыштын табигый шарттарын коргоо жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрүн сактоо үчүн негизделинет, себеби табигый экосистемалар аймактын экологиялык туруктуулугун камсыздандырат жана адам баласынын жашоо шарты үчүн курчап турган чөйрөнү кайрадан калыбына келтирет. Коруктун негизги бирден-бир максаты бул - табигый жаратылыштык экологиялык-фаунистикалык комплекстердеги өсүмдүк каптоосуна жана жан-жаныбарлардын жашоо тиричилигине байкоо жүргүзүү, бул комплекстерди байырлаган канаттуулардын, жаныбарлардын жашоо мүнөзүн жана алардын табигый сандык кармалышын текшерип туруу болуп саналат.

Курчап турган чөйрөнүн ахбалын текшерип туруунун жана мониторинг жүргүзүүнүн эң жөнөкөй эффективдүү усулу болуп, ошол экологиялык-фаунистикалык комплекстеги жашаган канаттуулардын жашоо мүнөзүн байкоо жүргүзүү болуп саналат.

Себеби, канаттуулар биринчилерден болуп ошол экологиялык-фаунистикалык комплекстин экологиялык шарттарынын терс өзгөрүүлөрүн бат сезишет. М: курчап турган айлана чөйрөдөгү аба-ырайынын өзгөрүшүн, өсүмдүк каптоосунун өзгөрүшүн, азык зат запастарынын азаюсун жана кучтуу тынчсыздандыруучу экологиялык антропогендик факторлордун көбөйүүсүн.

Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругунун азыркы кездеги көйгөйлүү маселелеринин бири болуп бул - Аркыт айылы саналат. Себеби, Аркыт айылы Сары-Челек коругунун территориясынын ичинде жайгашкан, ошондуктан негизги күчтүү антропогендик факторлор айлана чөйрөгө терс таасирин тийгизип турат. Мисалы, малдын жайылышы, калктын отун даярдоосу, мөмө-жемиштердин, жангактын мөмөсүн чогултууда жана негизсиз аңчылык кылууда. Коруктун негизги ишке ашыруучу максаттарынын бири ошол территориядагы чарбалык иштерине толук тыюу салуу болуп саналат. бирок тилекке каршы азыркы учурда Аркыт - айылы коруктагы чарбачылык иштерин жүргүзүүчү бирден бир көйгөйлүү аймак бойдон калууда.

Изилдөөнүн усулдары жана объектиси

Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругунун канаттуулар дүйнөсүн изилдөөгө көптөгөн окумуштуулар өзүлөрүнүн салымдарын кошушкан. Бул жерде академик Н.А. Северцов, орнитолог Н.А. Бобринский жана Б.А. Кузнецов катышкан экспедиция биринчи жолу Сары-Челек көлүнүн жана анын тегерегинин авифаунасын изилдешкен. Экспедициянын жыйынтыгында канаттуулардын 106 түрү изилденип, 20-кылымдын окумуштуулары орнитологдор Ю.Н.Чичикин жана Г.Г. Воробьев тарабынан авифаунаны изилдөө иштери улантылган. Бул окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы боюнча Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругунда канаттуулардын 157 түрүнүн тизмеси түзүлүп, алардын көп түрдүүлүгү, турук алуу мүнөзү жана алкактуулук боюнча жайгашуусу аныкталган [1].

Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругундагы авифаунанын түрдүк курамын изилдөө андан ары И.П.Лебяжинская тарабынан жүргүзүлгөн. Анын кеп жылдык маршруттук изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы боюнча (1980-1992) коруктагы канаттууларга реинвентаризация жүргүзүлүп, коруктун экологиялык-фаунистикалык комплекстеринде жайгашкан канаттуулардын сандык кармалышына мүнөздөмө берилген. Жыйынтыгында Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругунун авифаунасынын курамына

31 канаттуунун түрү кошулуп, мурунку орнитологиялык тизме толукталган. Кыргызстандын канаттууларынын 19 түркүмүнүн ичинен 16 түркүмдүн өкүлдөрү биосфералык аймакты кездешим, Кыргызстандын жалпы канаттууларынын түрдүк курамынын 52%ын түзгөн [4]. Изилдөөнүн объектиси болуп Аркыт айылынын тегерегиндеги орун алган экологиялык фаунистикалык комплекстерде отурукташкан уялаган канаттуулар болуп саналат. Изилдөө 2012-жылдын бугу айынын экинчи жумасынан башталып кулжа айынын биринчи он күндүгүндө жүргүзүлгөн. Азыркы учурда Аркыт айылынын жашоочулары тарабынан коруктун негизги экологиялык-фаунистикалык комплекстерине күчтүү антропогендик таасир берүүлөр болуп жатат. Себеби: Аркыт айылынын тегерегинде орун алган жангак-мөмөлүү токойлор жергиликтүү калк тарабынан өзүлөрүнүн турмуштук муктаждыктары үчүн интенсивдүү колдонулууда. Демек, мунун натыйжасында жангак мөмөлүү токойлордо уялаган канаттууларга да тынчсыздануу факторлору күчтүү таасир берүүдө.

Аркыт айылынын тегерегиндеги уялаган канаттуулардын сандык кармалышы Ю.С.Равкиндин (1967) методикасы боюнча жүргүзүлдү [6].

Иштин жыйынтыгы жана талкуулоо

Сары-Челек биосфералык мамлекеттик коругундагы канаттуулардын келип чыгуусу 10 типке бөлүнгөн. Булардын ичинен Түндүк жана мээлуун Палеарктиканын ошондой эле Түштүк Палеарктиканын канаттуулары доминанттар болуп саналат [2]. Сары-Челек биосфералык мамлекеттик коругунун авифаунасынын негизи курамын (66%) уялаган канаттуулар түзөт, алардын ичинен 57 (48%) отурукташкан уялаган канаттуулар болуп саналат [5]. Биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча көпчүлүк уялаган канаттуулар (12) Аркыт калктуу пунктун курчап турган жангак мөмөлүү токойлордо кездешти. Синантроптук уялаган канаттуулар болуп – таранчы (*Passer domesticus* Linn.), чымчык (*Passer montanus* Linn.) жана майна (*Actidotheres tristis* Linn.) эсептелинет [2].

Боз шалкы - *Sylvia communis* Latham - Серая славка

Таранчы сымалдар түркүмүнө кирген канаттуу. Өлчөмү боюнча таранчыдан кичине болот. Бадалдардын жана жарым бадалдардын бутактарында конуп, бат-бат кыймылга келген канаттуу. Сайроо учурунда абага көтөрүлөт. Куш жун каптоосу ачык-боз күрөң түстө, ал эми төш бөлүгү ачык кызгылтым өңдө. Тумшугу учтуу, куйрук контур канаттары туурасынан кесилген. Ургаачы особдун куш жүндөрү эркек особго караганда анча көп түстүү эмес. Көздөрүнүн тегерегинде ак тегерек куш жүндөрү бар. Аркыт айылынын тегерегиндеги ачык аймактуу токойлордо, жарым бадалдуу жана жыш чөп өсүмдүктөрү өскөн күндүн нуру жакшы тийген токой аймактарын өздөштүргөн. Уяларын өтө жыш өскөн бадалдардын сабактарына салышат. Уянын негизги курулуш материалдары болуп майда чөптөрдүн сабактары, жүндөр, кылчалар болуп саналат, уянын түбү мамык жүндөр менен толтурулган. Чын куран айынын орто ченинен баштап жумуртка тууй башташат, уяда 4-

5ке чейин ар кандай түскө боелгон кичинекей жумурткалары болот. Жумурткаларды эки особ тең 11-12 күндүн ичинде басып чыгарышат. Балапандары 11-12 күндегенде уяларын таштап учуп кетишет. Боз шалкылар бир жылда 1-2 жолу балапан чыгарышат [3]. Кыймылдуу жана активдүү канаттуу, боз шалкы өзүн аябай жыш өскөн өсүмдүк каптоосунун арасында эркин сезишет. Абдан кооз сайрашат. Эгерде коркунуч туулса, көкүрөгүндөгү куш жүндөрүн барпайтып, куйругун жогору-төмөн карай бат-бат кыймылдатып түр көрсөтөт.

Саргалдак же сары барпы - *Oriolus oriolus* Linn. - Иволга

Өлчөмү боюнча чыйырчыкка окшош, куш жүндөрү сары түскө боёлгон канаттуу. Айыл четинде өскөн бак-дарактардын жана ийне жалбырактуу токойлордо өскөн өсүмдүктөрдүн сабактарынын учуна конуп алышат. Токой экосистемасынын карангы жерлеринен качышат. Айыл тегерегиндеги аралаш жана жангак мөмөлүү токойлордогу бак-дарактардын мажырасына уя салган канаттуу. Уясы мажырада асылган түрдө болот. Уянын негизги курулуш материалдары болуп мурунку жылдан калган самандардын калдыктары, теректердин куураган сабактары ж.б. болот. Уянын ичи кылдар, жүндөр, башка канаттуулардын мамык куш жүндөрү жана жумшак материалдар менен толтурулган. Уясын ургаачы жана эркек особ экее тең чогуу салышат. Кулжа айынын биринчи жумалыгында ургаачы особдор уясына 3-5 жумурткага чейин туушат да, ургаачы особ 14-15 күнгө чейин басып чыгарышат. Кээ бир учурларда эркек особ дагы жумурткаларын басышат. Чыккан балапандарын ургаачы да, эркек особ да багышат. Уялоо мезгилинде эркек особдор абдан кооз сайрашат [8]. Бак дарактардын мажырасында жайгашкан курт-кумурскалар менен азыктанат, кээ бир учурларда ширелүү мөмөлөр менен дагы азыктанышат. Ширелүү мемелер менен азыктанганда, адамдын чарбачылыгындагы бакчаларга зыян келтиришпейт, себеби саргалдактар үйүрлөрдү пайда кылышпайт жана сан жагынан анча көп эмес. Балапандарын багууда токой чарбачылыгына зыян келтирген курт-кумурскаларды жеп жоготуу менен кандайдыр бир деңгээлде ошол экосистемага чон пайда келтиришет.

Чон кашка чымчык - *Parus major* Linn - Синица большая

Бак-дарактардын сабактарында, мажырасында бат-бат кыймылга келген канаттуу. Өлчөмү боюнча таранчыдан чонураак жана узун куйругу менен айырмаланат. Куш жүндөрү абдан кооз, денесинин капталдарындагы куш жүндөрү сары түстө, көкүрөгүндөгү куш жүндөрү кара түстө. Башынын төбөсүндөгү куш жүндөрү кара металл түскө ээ болгон куш жүндөрү менен капталган. Моюнунда кара куш жүндөрүнөн шакекчеси бар. Эркек жана ургаачы особдорунун куш жүндөрү бирдей түстө [8]. Абдан кооз сайрашат. Уялоо мезгилинде Аркыт айылынын четиндеги аралаш жана ийне жалбырактуу токойлордо кезигет. Уяларын токойлордогу бак-дарактардын коңулдарына салышат. Уяны негизинен ургаачы особ салат. Негизги курулуш материалдары болуп мамык чөптөр, жаныбарлардын жүндөрү жана

кылдары мурунку жылдын калган кургак чөптөрдүн сабактары эсептелинет. Уясында 6-8 чейин кара темгилдери бар жумурткалары болот. Жаздын алгачкы күнүнөн баштап эле уялоочу территорияда эркек особдор абдан интенсивдүү сайрай башташат. Бир жылда 1-2 жолу балапан басышат, биринчи балапан басып чыгаруу мөөнөтү чын куран айынын аягы жана бугу айынын башы, ал эми экинчи балапан басуу мөөнөтү кулжа айы. Балапан басуу убагында ургаачы особ 12-14 күнгө чейин басат, бул убакта эркек особ азык зат алып келип азыктандырып турат. Эгерде уяга адам жакындаса кадимкидей үн чыгарат, ал эми аябай коркунуч туулса учуп кетип эркек особ экөө уянын үстүндө бир топко чейин тегеренип учуп жүрүшөт. Балапандарын эки особ тең багышат, балапандары уясында 16-22 күнгө чейин болушат [3]. Андай кийин балапандар өз алдынча учууга жөндөмдүү болушуп, уясын таштап кетишет, бирок бир жумага чейин ата-энесинин жардамына муктаж болушат. Токой ресурстарына зыян келтирген курт-кумурскалар менен азыктанышат. Балапандарын болсо көпөлөктөрдүн личинкалары менен азыктандырат. Эгерде жергиликтүү калк тарабынан бул канаттуулар үчүн атайын жем салынган капастар колдонулуп бак-дарактардын сабактарына илинсе, колго бат үйрөнүшкөн канаттуулар болуп эсептелинет.

Майна - Actidotheres tristis Linn. - Майна

Жалпы куш жүн каптоосу күрөн кара түстө, канаттарынын жана куйругунун учтарындагы куш жүндөрү ак түстө. Кездерунун кычыгында ачык сэры тусегу тери есундусу бар, ошондуктан майнаны «кулактуу чыйырчык» деп да аташат. Мындан башка майна «афган чыйырчыгы» деген ат менен да белгилүү. Себеби бул канаттуу Афганистандан биздин территорияга учуп келип, азыркы учурда кеңири отурукташкан канаттуу болуп калды. Биринчи жолу 1907-жыпы Кашар-Сарай районунда, 1912-1914 жылдары Термез шаарынын тегерегиндеги канаттуулардын сандык кармалышын эсепке алууда түшкөн. 60 жылдардын орто ченинде майна Орто Азиянын тоолуу региондорун интенсивдүү өздөштүрө баштаган [4]. Азыркы учурда майна Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругунун бүткүл биотогтгорунда кеңири таралган канаттуу, өзгөчө адамдын чарбачылыгында жана мал жайылган жайыттарды кеңири өздөштүрүп, толугу менен чыйырчыктарды бул биотоптордон кууп чыгышты. Майна өзүлөрүнүн уяларын бак-дарактардын коңулдарына суу жээктериндеги аскалуу, жарлуу жерлерге жана адамдын чарбалык курулуш имараттарына салышат. Аркыт айылынын жашоочуларынын мал жайган жайыт жерлеринде көп кезигет, бул убакта майналар жайыт жерлеринде мал чочуткан майда омурткасыз жаныбарлар менен азыктанышат. Уялоо мезгилине бугу айынын алгачкы күнүнөн баштап киришет, уя салууга эки жуп тең чогуу киришет. Бул канаттуу өмүрүнүн аягына чейин жубу менен жашашат.

Кара таркылдак - *Turdus merula* Linn. - Черный дрозд

Бул канаттуу өзүнүн куш жүн каптоосу менен башка канаттуулардан айырмаланып турат. Эркек особлордун куш жүн каптоосунун өңү кара, тумшугу

ачык сары түстө ал эми ургаачы особлдорунку ачык күрөн түстө, тумшугу күрөн, тумшугунун учу кара түстө болот [7]. Аркыт айылынын тегерегиндеги жаңгак мөмөлүү токойлордогу жарым бадалдуу жана бадал өсүмдүктөрүнүн түптөрүндөгү жалбырак түшкөн нымдуу жерлерде жүрүшөт. Мындан башка адамдын чарбачылык курулуштарында да кездешет. Аябай сак канаттуу болуп саналат, өзүнүн ошол биотоптогу болушун сайроосу менен тактап коёт. Абдан кооз сайрашат. Кара таркылдак уясын жарым бадалдардын, бадалдардын жерден анча бийик эмес жерлерине куураган чөптөрдүн майда сабактары, куураган жалбырактар менен жана майда жүндөр, кылдар менен салышат [8]. Уялоо мезгили чын куран айынын башынан баштап бугу айынын аягына чейин созулат. Бир жылда эки жолу уялаган убактылары болушат. Уясында 4-7ге чейин күрөн тактары бар ачык көгүш жашыл түстөгү жумурткалары болот. Жумурткаларын ургаачы особ басып чыгарат. Кыш мезгили бутөөрү менен жаздын келишин биринчи билдирген, эң кооз, жана уккулуктуу сайраган канаттуу.

Шакек моюн бактек - *Streptopelia decaocto* Frivaldszky - Кольчатая горлица

Аркыт айылында отурукташкан канаттуу болуп саналат. Орточо өлчөмдөгү канаттуу. Куш жүндөрү жон жагынан күрөн-боз түстө, ал эми төш бөлүгүндөгү жана бөлүгүндөгү курсак куш жүндөрү ачык-кызгылтым түстө, моюнунун куш жүндөрү ак түстө. Моюнунун арка жагында жарым жартылай курчаган кара шакек куш жүндөрү бар. Ургаачы особ эркек [1] 档案гыраак түскө боёлгон куш жундеру жана өлчөмүнүн бир аз кичинереги менен айырмаланат. Көздөрү жана шыйрактары кызыл, тумшугу жүндөрү кара түстө. Адамдын чарбачылыгына жакын жерлерди өздөштүргөн [7]. Учуусу бат жана жерде абдан жакшы басышат. Жергиликтүү канаттуулардын ичинен кеч уялаган канаттуу, себеби айдоо талааларындагы эгиндердин биринчи жашыл сабактары чыкканда гана уялай башташат. Ал эми азык заттар жетиштүү жылдары абдан эрте уялай башташат да, бир жылда 2-3 жолу балапандарын чыгарганга үлгүрүшөт. Уяларын ар кандай жерлерге салышат, үйлөрдүн, сарайлардын чатырларына, бак-дарактардын мажырасына, эски тамдардын урандыларына салышат. Уясында 2ден ак жумурткалары болот. Жумурткаларын эки особ тең эки жумада басып чыгарышат. Балапандарын биринчи күндөрү жемсөөсүндөгү быштак сымал нерсени кулгуп кусуп берүү менен азыктандырышат, 20-22 күн дегенде балапандар толук куш жуп каптоосу менен каптапып уяларын таштап кетишет. Азык затгы жерден гана издеп азыктана алышат.

Жыйынтык:

1. Аркыт айылы Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коруктун территориясына киргендиктен, баардык чарбачылык иштер корук мыйзамы чегинде жүргүзүлүүгө тийиш.

2. Аркыт айылынын тегерегинде уялаган канаттуулар салыштырмалуу башка экологиялык-ау-

нистикалык комплектерде уялаган канаттууларга Караганда тыгыздыгы боюнча жогору турат.

3. Уялаган канаттуулардын ичинен Түндүк жана мээлуун Палеарктиканын жана Туштук Палеарктиканын канаттуулары доминанттар болуп саналат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Воробьев Г.Г., Чичикин Ю.Н. Птицы Сары-Челекского заповедника // Труды Сары - Челекского заповедника Фрунзе, Кыргызстан, 1966. Вып.2. -С. 156-174
2. Давранов Э., Катаевский В.Н., Мазенов А Сравнительный анализ населения птиц буферной и охраняемой зон Сары-Челекского заповедника //Труды заповедников Кыргызстана. - Бишкек, 2005 -С. 144-145
3. Кендирбаева С.К. Орнитофауна Кыргызстана. Бишкек, Турар, 2011. -95с.
4. Лебяжинская И.П. Структура и динамика летнего населения птиц Сары-Челекского государственного биосферного заповедника // Фауна и экология наземных позвоночных Кыргызстана - Бишкек, 1991. -С. 48-51.
5. Лебяжинская И.П. Пространственно-временная динамика разнообразия птиц Сары-Челекского государственного биосферного заповедника Автореф. дисс. ...канд.биол.наук.03.00.16. 2008. -24с.
6. Равкин Ю.С. К методике учета птиц лесных ландшафтов //Природа очагов клещевого энцефалита на Алтае Новосибирск, 1967. -С.66-75.
7. Челпакова Ж.М., Давлетбаков А.Т., Кустарева Л.А. Животный Мир Кыргызстана -Б.: Аль-Салам», 2011 - 264с.
8. Шукуров Э.Дж. Птицы Киргизии - Ф., Мектеп, Ч. I-II, 1981 -144с.

Рецензент: доцент Абдрахманова Б.С.